

Историко-Филологическом Обществе // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Харьков, 1905. – Т. XVI. – С. 1.

20. Отчет В.Е.Данилевича о раскопках, произведенных летом 1903 года (Приложение к протоколу заседания Харьковской Комиссии по устройству XIII археологического съезда в г. Екатеринославе, состоящей при Харьковском Историко-Филологическом Обществе 21 декабря 1904 г.) // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Х., 1905. – Т. XVI. – С. XXIV–XXV.

21. Данилевич В.Е. Стоянка и мастерская около сл.Хухры Ахтырского уезда Харьковской губернии. // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. – Харьков, 1905. – Т. XVI. – С. 314–321; Данилевич В.Е. Заметки по археологии и нумизматике // Сборник Харьковского Историко-Филологического общества. – Харьков, 1905. – Т. XVI. – С. 375–395; Данилевич В.Е. Материалы к нумизматической библиографии // Сборник Харьковского Историко-Филологического общества. – Харьков, 1905. – Т. XVI. – С. 590–640.

22. Институт рукопису ЦНБ НАН України ім. В.Вернадського, ф. XXIX, спр. 88. Данилевич В.Е. История древнерусских земель. Курс, читанный в Харьковском Университете в 1903/1904 акад. году. – 283 арк.

23. Данилевич В.Е. Время образования Слободских черкаських полков // Сборник статей, посвященных В.О.Ключевскому. – М., 1909; Данилевич В.Е. Из истории управления Слободской Украины XVII ст. // Сыну Украины: Сборник статей в честь проф. В.Б.Антоновича. – К., 1908; Данилевич В.Е. Роспись боршну детей И.Н.Дзиковского // Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества, изданный в честь Н.Ф.Сумцова. – Харьков, 1909. – Т. XVIII.

24. Детальныше про цей науковий проект В.Ю.Данилевича див.: Маслійчук В. В.Ю.Данилевич та історія Слобідської України // Київська Старовина. – 2004. – №1. – С. 163–168.

25. Данилевич В.Е. Монетные клады Екатеринославской губернии. – Харьков, 1904. – 18 с.

І.В.Мошик

Становлення в регіональній вищій школі Чернігівщини нових організаційних форм та методів навчання як засобу формування нового інтелігента у 20-х рр. ХХ ст.

Останнім часом серед науковців виник інтерес до вивчення історії України 20–30-х рр. ХХ ст. Глибоке наукове дослідження історичних витоків суті тоталітарної влади та її підтримки широким загалом є одним із гарантів незворотності позитивних змін у суспільстві. Все частіше

з'являються публікації, присвячені окремим напрямам досліджуваної проблеми. Інформацію з цієї теми можна отримати у роботах М.Т.Безотосного [1], Г.В.Касьянова [2], В.М.Даниленка [3], В.Шкварчука [4], І.Я.Щупака [5]. Водночас залишається майже не дослідженим питання становлення в регіональній вищій школі нових організаційних форм та методів навчання як засобу формування нового інтелігента у 20-х рр. ХХ ст. Отже, використовуючи історичні джерела, розглянемо організаційні форми та методи навчання, які застосовувалися в регіональній вищій школі Чернігівщини, та з'ясуємо їх вплив на становлення нового українського інтелігента.

Після поразки національно-визвольних сил періоду 1917–1920-х рр. відбулася ліквідація створеної української вищої школи, в основу якої було покладено ідею національної освіти. Відкинувши її як буржуазно-націоналістичну, комуністична влада почала розбудову власної радянської системи освіти.

Вища школа розглядалася новою владою як центральна ланка всієї освітньої системи, від цілеспрямованої дієвості якої залежали перспективи існування цієї влади. Оволодіти вищою школою означало зайняти непорушні позиції в науці, масовій освіті і визначити таким чином її розвиток у контексті створення нового, заідеологізованого, духовно і морально підпорядкованого інтелігента [6, с. 3]. Очікувана ефективність діяльності вузівської системи освіти могла бути забезпечена лише за умов доцільно спрямованої організації учбового процесу. Важливу роль при цьому повинні були відігравати організація керівництва вузом, навчальне планування, розробка програм, розклади, раціональне використання часу студентами під час занять та підготовки до них. Старі форми роботи мало влаштовували нову владу, адже вони були спрямовані на отримання студентами фундаментальних теоретичних знань, які базувалися на глибокому академізмі вузівської освіти. Більшовики ж бажали отримати максимальний результат за мінімальні витрати і в короткий термін, не маючи при цьому теоретично підготовленого абітурієнта. З огляду на це потрібно було вибудувати організаційну систему вузу відповідно до сталих умов та вимог часу, розробити нові засоби, прийоми, методи та форми роботи, які б поєднували теоретичні знання з практичними навичками і вміннями та сприяли ідеологізації навчального процесу. Дореволюційна безапеляційна теза про те, що лише академічні показники є критерієм діяльності студентів та запорукою їхнього успіху, залишилася на "звалищі історії". Метою учбової діяльності пореволюційного часу вважалося використання здобутих знань у боротьбі з буржуазією та побудові комуністичної держави.

тичного суспільства. Студенти не тільки відчували на собі вплив соціальної трансформації, а й брали у ній участь. Навчання та організація вузівського життя пов'язувалися з вимогами народного господарства [7, с. 53].

11 березня 1919 р. відділ вищої школи Наркомату освіти опублікував постанову №8, відповідно до якої керівництво науковою, науково-навчальною і освітньою діяльністю вузу покладалося на відповідні ради. Наукова рада мала організувати науково-дослідну роботу, науково-навчальна – керувати навчальним процесом, освітня – займатися поширенням знань серед населення. Керівництво господарською роботою покладалося на господарський комітет. Управління вищим навчальним закладом у цілому зосереджувалося в руках комісара, що призначався Наркоматом освіти [8, 17–18 зв.].

Відповідно до "Положення про управління ІНО", ухваленого на засіданні Вищої наукової ради при Управлінні вищих шкіл 20 липня 1920 р., інститут повинно було очолювати бюро, до складу якого входили ректор (у деяких інститутах він же й політкомісар), заступник політкомісара, проректор, секретар, декани факультетів, два представники студентського комітету [9, с. 10]. Але уже у квітні 1921 р. на засіданні колегії Укрголовпрофосу, посилаючись на "сучасні українські умови", була ухвалена постанова про передчасність використання колегіального управління у вищих навчальних закладах України, натомість було введено систему одноосібного управління [10, с. 6]. Скільки реорганізацій того часу не витримало вузівське правління – посада політкомісара залишалася в ньому ключовою.

У квітні 1922 р. політкомісар Глухівського ІНО доповідав у Губпрофос: "... политические настроения работников института можна квалифицировать как пролетарские. Отношение к советской власти внешне безусловно лояльное. Важно отметить, что соцполитику и историю революционного движения читает старый партийный меньшевик Рыбальских-Бутевич И.В. Трудно сказать, из чьих уст интереснее слушать эти предметы: из уст "объективного" профессора или марксиста меньшевика. Коммунистов слушателей в ИНО нету. Имеется два бывших коммуниста" [11, с. 16–17]. У цей час прихильне ставлення політкомісара Б.Миріна до викладача-меншовика залишилося не поміченим, але пізніше таку лояльність тоталітарний режим йому не пробачив. "... В 30-х годах он был начальником политуправления Северо-Кавказского военного округа и в период культа личности в 1937–1938 гг. сложил свою голову" [12].

Політкомісар Чернігівського ІНО М.Ф.Дорошович переймався іншими проблемами і звертав увагу губернського керівництва на брак політичної літератури у вузі [13, с. 38].

Але досить часто відсутність чіткого розмежування повноважень ректора і політкомісара призводила до всіляких непорозумінь у процесі керівництва вищим навчальним закладом. На таких проблемах наголошував політкомісар Ніжинського ІНО О.О.Карпеко: "Эта неопределенность отношений имеет результат полной растерянности как студентов, так и преподавателей. Предлагаю: в срочном порядке выработать инструкцию, устанавливающую взаимоотношения ректора и политкомиссара и права и обязанности каждого из них в отдельности" [14, с. 82]. Ця проблема для даного вузу втратила свою актуальність після призначення 10 грудня 1921 р. О.О.Карпека ректором Ніжинського ІНО.

Досить часто НКО намагався призначити керівником вузу саме політкомісара, але в більшості випадків останній не мав відповідної освіти і був некомпетентним щодо організації внутрівузівської діяльності. Зокрема, у 1925 р. ГубІНО порушило питання перед Головосвітою про звільнення директора Шосткинського хіміко-технологічного вузу О.М.Машкина (людини з фундаментальною освітою, досвіченого керівника) і рекомендувало на цю посаду політуповноваженого, декана робітфаку І.Г.Настюху [15, с. 2], який не мав ні вищої освіти, ні досвіду керівної та наукової діяльності. Мабуть, з цих причин О.М.Машкин залишався керівником інституту до початку 30-х років [16, с. 38].

Пізніше потреба в політкомісарах відпала. Ректором вузу міг стати тільки член ВКП(б). На поч. ж 20-х рр. через слабкість впливу більшовицької партії на широкий український загал ця посада була надзвичайно актуальною і дуже корисною для подальших партійних перспектив.

У сер. 20-х рр. було прийнято "Загальне положення про інститути УСРР", яке чітко визначило повноваження і компетенцію їх адміністрації. Відповідно цього положення діяльністю кожного інституту керувало правління, яке обиралося колективом вузу та затверджувалося НКО і складалося з ректора, його помічника, деканів, по одному представнику від виконкомбюро студентства інституту і відповідного господарського відділу і профспілки. Ректор інституту призначався Наркомом освіти на один рік і був головою правління. Кількість членів правління визначалася НКО [17, с. 1]. Така адміністративна вузівська система діяла до введення уніфікації радянської освіти.

Навчальний рік у вузах на поч. 1920-х рр. тривав 10 місяців, мав три триместри, між якими були двоє двотижневих та одні місячні канікули.

Спочатку йшов теоретичний триместр, потім практичний, потім знову теоретичний і т.д. Навчання починалося у жовтні і тривало до вересня наступного року. Сесії у більшості інститутів проходили у січні–лютому, червні та вересні. Така система не задовольняла ні викладачів, ні студентів, бо не давала можливості продуктивного використання часу, і була замінена на семестрову у кін. 1920-х рр. [10, с. 6–7; 18, 133; 19, 2].

Офіційно навчальний день студента тривав не більше 8 годин, у тому числі не більше 4 годин лекцій. Насправді ж він складався із 5–6 занять, кожне з яких тривало 50–70 хв., потім близько 4 годин виконувалися практичні роботи, працювали наукові гуртки, проводилися засідання організацій, збори, які закінчувалися пізно увечері – о 20–22 год. Очевидними були недоліки навчальних планів та розкладів. Кількість занять не відповідала реальним можливостям студентів, які не встигали засвоювати матеріал; складніші та спеціальні предмети часто стояли у розкладах останніми, що заважало сконцентруватися на основному [20, с. 2–3]. Подібні проблеми мав Чернігівський ІНО, основними недоліками навчальної роботи якого були: "відсутність твердого розкладу та невчасний початок і закінчення лекцій та конференцій; відсутність систематичної реєстрації студентів; ходіння під час занять із аудиторії до аудиторії; безладдя у лабораторіях; невчасна явка чергових; безладне вештання й гамір у коридорах; ламання календарного розкладу; невиконання постанов комісії; нерівномірне забезпечення лабораторій літературою; загальне підупадання дисципліни" [21, с. 47]. Це негативно відбилося на академічних показниках, що демонструє нижчеподана таблиця.

**Відомості факультетської комісії ЧШО
за 1925–1926 навчальний рік [21, с. 83].**

1	Всього	59 студентів	100%
2	Можна випустити з інституту	33 студенти	56%
3	Слід перевірити	15 студентів	25,4%
4	Залишити на другий рік	9 студентів	15,2%
5	Перенести розгляд питання на управління ЧІНО	2 студенти	3,4%

Аналізуючи академуспівність студентів Глухівського ІНО, слід наголосити, що її результати мало чим відрізнялись від вищезазначених.

**Звіт по факультету соціального виховання ГІНО
за I триместр 1922–1923 навчального року [22; 20].**

1	Всього	56 студентів	100%
2	Переведені на наступний триместр одразу	17 студентів	30,4%
3	Переведені на наступний триместр після складання додаткових заліків	18 студентів	32,1%
4	Переведені на наступний триместр з перенесенням деяких заліків на весну	19 студентів	33,9%
5	Відраховано за неуспішність	2 студенти	3,6%

Порівнявши результати академуспівності двох вузів Чернігівщини початку і середини 20-х рр., слід відмітити їх сталість, що деякою мірою свідчить про марність реформаційних зусиль більшовицької влади в даному напрямку. Якість освітніх результатів творення нової української радянської інтелігенції на той час була не найкращою.

На жаль, увага більшовицького уряду була прикута до зовсім інших проблем вищої школи. Відповідно до декрету РНК УСРР від 4 липня 1921 р. навчальний процес у педвузах прирівнювався до навчально-трудої мобілізації: "Совнарком постановляет: поставитъ занятия слушателей всех педагогических учебных заведений Украины в условия учебно-трудої повинности; контроль над ней и ответственность за нарушение ее в порядке установленном для слушателей милитаризованных высших учебных заведений" [23, с. 41].

Обов'язками студентів були трудова та учбова діяльність. Перша полягала у здобутті господарських та трудових навичок, невиконання яких вважалося саботажем та дезертирством; друга – у відвідуванні лекцій, семінарів, виконанні практичних робіт, що визначалися програмами, розкладами, індивідуальними заняттями та проходженням практики. Надзвичайна увага приділялася трудовій діяльності: "При всех институтах безусловно должны быть организованы трудовые процессы в мастерских, садах, огородах, фермах, поле и т.д. При их помощи необходимо наглядно установитъ живую связь науки с природой и производством. Все

студенты должны сами практически провести те работы в мастерских и на земле, которые им потом придется организовывать" [24, с. 2]. Така організація навчального процесу, з одного боку, привчала майбутню інтелігенцію до сприйняття фізичної праці як невід'ємної частини їх професійної діяльності, а з іншого – давала можливість використання безплатної робочої сили для потреб навчального закладу.

Трудові процеси також організовувалися на фахових виробництвах, при інститутах (частіше це були вузи педагогічного спрямування) створювалися дослідні навчально-допоміжні заклади (школи, дитячі садки, клуби) [24, с. 4]. Такі дослідні школи існували до сер. 20-х рр. при Чернігівському та Глухівському ІНО. Студенти Шосткинського вузу виконували трудове навантаження безпосередньо на Шосткинському пороховому заводі.

Дослідні школи при інститутах у пер. пол. 20-х рр. слугували потужною базою для проходження педагогічної практики, що було надзвичайно дієвим фактором в отриманні майбутньої професії: "При Глуховском ИНО была создана целая небольшая образцовая школа с крайне малочисленными классами (от 6 до 12–15 человек в классе). В этой школе мы наблюдали уроки наших методистов В.К.Федоренко, В.В.Голубева, которые таким образом учили нас не только словом, но и собственным примером. Здесь мы давали многочисленные пробные уроки, здесь проходили наши зачетные уроки с детальнейшим последующим разбором их. Получить высшую оценку "весьма удовлетворительно" у наших методистов было делом далеко не легким" [25, с. 6].

Незважаючи дивлячись на всі негаразди пореволюційного періоду, постійне втручання у навчально-виховний процес з боку нової тоталітарної влади, закладені дореволюційні традиційні методологічні основи функціонування вищої школи ще продовжували діяти протягом майже всього першого десятиліття існування радянської влади.

Процес запровадження нових форм і методів викладання був поступовим, але тенденційним і непохитним. На прикладі переліку навчальних дисциплін, які викладалися у Ніжинському вищому навчальному закладі, можна прослідкувати тенденцію поступового витіснення традицій дореволюційної вищої школи і заміни їх новими, ідеологічно спрямованими постулатами більшовицької влади. Зокрема, у 1919–1920 рр. "П.В.Тихомиров читал психологию, введение в философию, историю древней философии, историю новейшей философии от Фихте до наших дней. И.И.Семенов читал – историю римской литературы, историческую грамматику латинского языка. М.Н.Бережков вел занятия по русской историографии XVIII в. И.Г.Турцевич – историю греческой литературы,

латинського автора, грецького автора, історію класическої філології, грецький семінарий, історію Рима. В.І.Резанов читав історію російської літератури, літературну діяльність Тургенєва, історію західноєвропейської літератури. М.Г.Лянскоронський – загальний курс російської історії, французький мовний. І.В.Борков – історію християнської церкви. Г.А.Максимович – історію України, історію української революції в ХVІІ в. А.С.Грузинський – вступ до мовознавства, церковно-слав'янський мовний, історію російської мови, слав'янські діалекти, історію української літератури, історію української мови. І.В.Добиаш – грецький мовний. Л.Н.Кириллов – методику латинської мови. В.А.Заболотський – історію педагогіки, дидактику. В.В.Кукаркін – методику історії та географії. Л.А.Боряковська – історію німецької літератури В.С.Рождин – історію Греції" [26, с. 3].

Поступово з уриванням нових реформаційних ідей щодо функціонування вищої школи в Україні відбувається витіснення фундаментального академізму зі стін вищих навчальних закладів. У 1924 р. у тому ж таки Ніжинському інституті народної освіти викладалися наступні предмети: соціально-економічні науки – Карпеко О.О., історія України – Максимович Г.О., українська література, українська мова та мистецтво в житті дитини – Грузинський О.С., загальна історія та історія соціалістичних вчень – Покровський О.І., російська література та клубна робота – Резанов В.І., німецька мова – Семенов І.І., хімія, фізика та природознавство – Бельський П.А., географія – Булаєвський Н.П., педіатрія з педагогікою та анатомія і фізіологія – Буштєдт П.А., французька мова – Гржимайло О.А., працезнавство – Каменєв О.С, історія педагогіки та педопсихології – Кирилов О.М., історія революційного руху, вчення про право та радянське будівництво, радянська система освіти – Кукаркін В.В., радянська конституція і політекономія – Максимович О.Г., семінар з соціалістичного виховання – Ніконов СМ., англійська мова – Родіонова Л., мистецтвознавство – Тітов К.Г." [27, 56–56 зв.].

Порівнявши наведені приклади, неважко помітити примітивізм нової радянської вищої школи порівняно з дореволюційною. Також чітко прослідковується необхідність пристосування викладачів, висококваліфікованих спеціалістів вузькофахового наукового спрямування, до умов пореволюційного примітивізму у вищій школі. Такі кардинальні перетворення пояснюються, по-перше, заміною ґрунтовно підготовленого з фундаментальною дозувільською базою студентського контингенту на напівосвічений, малописемний, напівголодний, але класово та ідеологічно придатний, який внаслідок цих обставин просто не зміг би сприйняти академічну науку; по-друге, новій тоталітарній владі не потрібна була

фундаментально підготовлена високоосвічена молодь у глобальних масштабах. Достатньо було масового освітнього примітивізму для бездумного сприйняття та подальшої пропаганди більшовицьких ідеологічних постулатів.

За виконанням учбової діяльності здійснювався контроль насамперед деканом, який очолював контрольно-навчальну комісію факультету, звітуючи щомісяця про її діяльність, що разом з висновками політкомісара вузу надсилалися до Головпрофосу.

Спостереження за виконанням студентами навчальної повинності контрольно-навчальна комісія Ніжинського ІНО здійснювала через встановлення чергувань з реєстрації відвідування лекцій, розгляд журналів та відомостей для з'ясування відвідувань семінарів та практичних занять, присутність на роботах різних видів та контроль за виконанням студентами реєстрації здійснення трудової повинності, участь у засіданнях факультетських та інших комісій, присутність на колоквіумах [28, с. 4]. Таким чином, тотальний контроль повинен був не тільки сприяти якійсь організації студентської діяльності, а й привчити майбутнього фахівця до сприйняття його необхідності у повсякденному житті. У сер. 20-х рр. з'явилися організації на кшталт "Ліга часу", "НОТ" (наукова організація праці), які не тільки контролювали навчальну діяльність студента, а й намагалися своїми директивами та постановами розписувати його громадське та особисте життя щохвилино, наголошуючи на тому, що особистість та її діяльність належить не собі, а колективу, і всі особисті інтереси підпорядковані державним [29, с. 4].

На поч. 1920-х рр. вузівські методи навчання зазнали певних змін у порівняно із старою школою. Основними серед них у конкретний період часу, поряд з традиційними лекціями та семінарськими заняттями, були дальтон-план, практичні й лабораторні заняття.

Дальтон-план акцентував увагу на самостійній роботі студента та контролі з боку викладача. Увесь навчальний матеріал поділявся на розділи за місяцями, які у свою чергу ділилися на щоденні завдання. Студенти працювали в окремих предметних кабінетах-лабораторіях. Вузи інтенсивно почали користуватися таким методом у 1923–1924 навч. році, про що дізнаємося з доповідної ЧІНО до Губпрофосу: "Работа должна и дальше развертываться в том же направлении, осуществляя основную нашу тенденцию – от лекции преподавателя к полной самостоятельной работе студента, к работе лабораторно-исследовательского характера" [30, с. 5]. У Ніжинському вузі питання застосування дальтон-плану викликало жваву дискусію, яка тривала майже 5 годин. Якщо керівництво вузу вимагало ведення нового методу викладання негайно, то викладачі,

зокрема Бельський, слушно наголошував на недостатній матеріальній базі, в якій було "обмаль існуючих пособій, бракпотрібних кабінетів, відсутність лабораторного обладнання та різноманітного приладдя" [34, с. 44]. Однак запровадження дальтон-плану у вузі було визнано нагальною потребою. При застосуванні цього методу студенти отримували колосальні навантаження, про що, зокрема, свідчить розклад занять по ЧІНО у 1924–1925 навч. році. Заняття розпочинались щодня о 9 годині ранку і тривали до 12 години в лабораторіях. З 12.00 до 12.30 відбувалось обговорення опрацьованого матеріалу, з 12.30 до 17.00 год. щодня (крім суботи) прослуховувався лекційний матеріал, а з 18.00 до 22.00 проходили заняття з фізкультури по одній годині на групу. Субота вважалася педагогічним днем, але робота студентів, як завжди, починалась о 9 годині ранку [31, с. 9]. На засіданні Правління Ніжинського ІНО констатували: "Студенти соцвиху і робфаку перевантажені академічною роботою близько 20–30% понад норму, особливо по виробничому циклу" [32, с. 78]. Система дальтон-плану не виправдала себе, тому з 1925–1926 рр. було запроваджено семінарські заняття, які збільшували роль викладача та його відповідальність у процесі підготовки студента.

Причиною запровадження лабораторних занять стало незадовільне фінансування вузів, брак необхідних підручників та посібників тощо. В Ніжинському ІНО стверджували: "На 1925–1926 рр. інститут ставить перед собою завдання поширювати лабораторизацію академічної роботи ІНО" [33, с. 31]. Але і до такого методу навчання вузівської молоді було надзвичайно важко пристосуватися. Незадовільне матеріальне забезпечення студентів змушувало їх виснажливо працювати, витрачаючи на це багато часу. Соціальний склад вузівського контингенту з пролетарсько-селянських представників, яким було важко пристосуватися до академічного навантаження, не давав можливості повноцінно застосувати цей метод навчання у вузі. Через застосування лекційної форми роботи студенти ґрунтовніше ознайомлювалися з необхідним учбовим матеріалом, економили час, а семінарські та лабораторні заняття заповнювали прогалину у навичках із самостійної роботи.

Отже, через застосування нових форм та методів навчальної діяльності студентства уряд намагався не тільки розірвати зв'язок з дореволюційною вищою школою, а й привчити молодь до сприйняття невідворотності більшовицької модернізації вузівської системи та виховати не особистість-індивідуала з фундаментальною академічною освітою, а напівосвіченого носія комуністичної ідеології, від результатів діяльності якого залежала сталість тоталітарного режиму.

Література

1. Безотосний М.Т. Опір сталінізму в Україні (1920–1930 рр.) // УІЖ. – 1993. – №2, 3.
2. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920–1930 років: соціальний портрет та історична доля. – К., 1991. – 175 с.
3. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991. – 95 с.
4. Шкварчук В. На казарменному становищі (нарис з історії Чернігівщини довоєнних років). – Чернігів, 2002. – 226 с.
5. Щупак І.Я. Підготовка спеціалістів в середній технічній школі УРСР (кінець 20 – 30 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – Запоріжжя. 1995. – 178 с.
6. Центральний Державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), ф. Р 166, оп. 7, спр. 1.
7. Там само, оп. 3, спр. 809.
8. Там само, оп. 1, спр. 22.
9. Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова. Історичний нарис. 1920–2000. – К., 2000. – 220 с.
10. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. Р-674, оп. 1, спр. 10.
11. Там само, спр. 247.
12. Із фондів музею Глухівського педагогічного університету // Лист Старченка Г.П. Ляшку І.М. від 12.05.1966 р.
13. ДАЧО, ф. Р-674, оп. 1, спр. 69.
14. Державний архів Чернігівської області Ніжинський відділ (ДАЧО НВ), ф. Р-2161, оп. I, спр. 13.
15. ДАЧО, ф. Р-674, оп. 1, спр. 444.
16. Там само, спр. 433.
17. Державний архів Сумської області (ДАСО), ф. Р-2322, оп. 2, спр. 83.
18. ДАЧО, ф. Р-608, оп. 1, спр. 347.
19. Липинський В.В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-і роки. – Донецьк, 2000. – 247 с
20. ЦДАВО України, ф. Р-166, оп. 4, спр. 212.
21. ДАЧО, ф. Р-608, оп. 1, спр. 373.
22. Там само, ф. Р-674, оп. 1, спр. 70.
23. Там само, спр. 33.
24. ДАЧО НВ, ф. Р-2161, оп. 1, спр. 2.
25. Із фондів музею Глухівського педагогічного університету // Спогади Zenchenko H.C. "Мой институт", 1969 р.
26. ДАЧО НВ, ф. Р-2161, оп. I, спр. 1.
27. Там само, спр. 42.
28. Там само, спр. 36.
29. Там само, спр. 43.
30. ДАЧО, ф. Р-608, оп. I, спр. 169.
31. Там само, спр. 213.
32. ДАЧО НВ, ф. Р-2161, оп. 1, спр. 44.
33. Там само, спр. 89.